ТЪРНОВСКИЯТ НАДПИС НА ЦАР ИВАН АСЕН II, СВ. 40 „ДОБРОПОБЕДНИ“ МЪЧЕНИЦИ И НЯКОИ АСПЕКТИ НА КУЛТА ИМ ВЪВ ВИЗАНТИЯ И В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ*

МАЯ ПЕТРОВА-ТАНЕВА (СОФИЯ)

Битката при Клокотница през 1230 г.[1] е една от най-значимите военни победи в българската средновековна история. Както е добре известно, тя с един замах променя картата на Европа и извежда България като водеща сила в европейския Югоизток. Нейните последици са добре известни. Епирското деспотство – една от двете византийски държави на Балканите, на практика престава да съществува. Неговият владетел Теодор Комнин (1215–1230) е заловен и отведен в плен заедно с цялото му семейство и много от приближените му. В победния си поход след сражението българския цар Иван Асен II (1218–1241) успява без сериозна съпротива да присъедини по-голямата част от владенията му – „от Одрин до Драч“[2], въвежда българска администрация и висше духовенство в покорените райони, налага своето влияние в Солун и по-всяка вероятност в Сърбия. С тези завоевания, както отбелязва Ив. Божилов, той най-после постига „така желаното териториално, народностно

* Статията, подготвена в рамките на проекта „Енциклопедия Slavica Sanctorum: светци и свети места в България (в електронен и Гутенбергов формат)“, финансиран от Фонд Научни изследвания, № ДДВУ 02/68 (2010), бе представена в рамките на конференцията „Средновековна България в контекста на балканската и европейската история и култура“ в чест на 90-годишнината на проф. Василка Тъпкова-Заимова, София, 28 февруари 2014 г. Благодаря на Лили Щамлер, която ми помогна с материали по темата.

[1] Битката при Клокотница, причините и последиците от нея се разискват във всички исторически трудове, занимаващи се с този период, вж. З л а т а р с к и 1994: 335–348; Ц а н к о в а - П е т к о в а 1982: 163–171; А н г е л о в, Ч о л п а н о в 1994: 134–138; Б о ж и л о в 1994: 80–81; П а в л о в [1995]: 259–260; Б о ж и л о в 1999а: 484–493. По-специално вж. Г ю з е л е в 2011.

[2] Срв. Търновския надпис на цар Иван Асен II – P o p k o n s t a n t i n o v, K r o n s t e i n e r 1997: 167–168.

и политическо обединение на българските земи“[3]. Закономерно след тези събития авторитетът и самочувствието на българския владетел, а заедно с тях и претенциите му да диктува политиката в региона силно нарастват – след Клокотница той вече се титулува „цар на българи и гърци“ и по подобие на византийските василевси още същата година посещава Света гора, прави на атонските манастири щедри дарения, които потвърждава с грамоти; не на последно място, именно събитията от 1230 г. в по-далечен план правят възможно възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г.

Триумфа си цар Иван Асен II ознаменува по няколко начина – завършва и освещава столичната църква „Св. 40 мъченици“, където поставя колоната с известния Търновски надпис; сече – вероятно непосредствено след Клокотница, първата златна монета в българската история, която има по-скоро идеологически и възпоминателен характер; издава Дубровнишката грамота и така изважда страната от стопанската ѝ затвореност[4].

Битката има значителен отзвук в Европа – доказателство за това е обстоятелството, че тя се споменава (за съжаление съвсем накратко) в редица документи и писания от тази епоха[5]. Основните извори за нея обаче са два – съчинението на никейския историк Георги Акрополит (1217–1282), завършено през 1261 г.[6], и Търновският надпис на цар Иван Асен II[7]. Независимо от значимостта на събитието, информацията, която те предоставят, е оскъдна. Според Акрополит Теодор Комнин, подготвяйки се за щурм срещу Латинската империя, решил най-напред да се разправи с Българското царство. Той очевидно се надявал на кратка война и лесна победа, за което разчитал основно на два фактора – на момента на изненадата (тъй като неочаквано за българите нарушил подписания и скрепен с брачен съюз договор) и на числеността си превъзходство. Георги Акрополит е категоричен, когато говори за „голямата войска от ромеи и италийци“[8] на епирския владетел, на която цар Иван Асен II могъл да противопостави набързо събрана армия, подкрепена от малобройни (около 1000 души) куманski наемници. Няма данни за това как точно е протекла самата битка, но е ясно, че въпреки неизгодното за българите положение, разгромът на епирските войски е бил съкрушителен. При така описаното съотношение на силите за съвременниците това събитие трябва да е изглеждало като истинско чудо, а българският успех – първоначално толкова слабо вероятен, но в крайна сметка толкова категоричен, се е нуждаел от обяснение. Акрополит, който е антиепирски настроен, следва византийската теория за справедливата война, според която нарушаването

---

[3] Божилов 1999а: 489.

[4] Божилов 1999а: 490.

[5] Вж. подробно изследване на изворите у Гюзелев 2011.

[6] Вж. Georgii Acropolitae Historia 1903: 41–43 (ГИБИ 8: 161–162); срв. също Theodori Scutariotae Σύνοψις ηρονική 1894: 473–474 (ГИБИ 8: 269–270).

[7] Popkonstantinov, Kronsteiner 1997: 167–168.

[8] Georgii Acropolitae Historia 1903: 41 (ГИБИ 8: 161).

на договорeностите е сериозна и оправдана причина за нова военна кампания[9]. Той обяснява българската победа като заслужено възмездие (тъй като Теодор Комнин „бил дързък и се държал своеволно не само в царските, а просто във всички държавни работи, постоянно престъпвайки клетвите и нарушавайки споразуменията със съседите“[10]); той също разказва как, за да подчертае моралното си преимущество и да повдигне духа на войниците си, Иван Асен II закачил на знамето си „писмената клетва на Теодор“[11]. Неговите сведения на практика преповтаря Теодор Скутариот (ок. 1230–1282)[12], а Георги Пахимер (1242–1310) кратко отбелязва, че Теодор Комнин „[най-после] бил ударен от съдбата“[13]. В Търновския си надпис обаче цар Иван Асен II изтъква друга причина, за която византийските автори мълчат – подкрепата на св. 40 мъченици: „…аз, Иван Асен, в Христа Бога цар и самодържец на българите … издигнах из основа и с [живо]писание украсих докрай пречестната тази църква в името на *светите 40 мъченици, с помощта на които … излязох на бран в Романия [Тракия] и разбих гръцката войска*…“[14]. Отглас от тези събития и от воинската слава, която св. 40 мъченици придобиват в представите на българското общество като помощници в битките, се пази в Проложния разказ за пренасяне на мощите на св. Иларион Мъгленски, съставен през XIII в. (най-вероятно скоро след военния успех на Иван Асен II), където те са наречени „добропобедни“[15].

В историографията единодушно се приема, че съобщението от Търновския надпис трябва да се тълкува (макар това да не е изрично отбелязано в изворите) в смисъл, че битката при Клокотница се е състояла на 9 март – деня за прослава на светците в църковния календар. Това обяснение, предложено за пръв път от В. Златарски, разбира се, е много вероятно и, както той подчертава, „напълно отговаря на самия вървеж на събитията“[16]. Ясно е обаче, че разликата в интерпретацията на събитието в българските и византийските извори има по-скоро идеологически, отколкото хронологически основания.

---

[9] L a i o u 2012.

[10] G e o r g i i A c r o p o l i t a e Historia 1903: 41 (ГИБИ 8: 161).

[11] G e o r g i i A c r o p o l i t a e Historia 1903: 42 (ГИБИ 8: 161).

[12] T h e o d o r i S c u t a r i o t a e Σύνοψις ηρονική 1894: 473–474 (ГИБИ 8: 269).

[13] G e o r g i i P a c h y m e r i s Relationes historicas 1, 1984: 115 (ГИБИ 10: 150).

[14] …съ҃дахъ wт ꙁаѵ҃ала и писаннем ѳкрасiхъ до конца : прѣѵстнѫiѫ сiѫ цр҃ьковь въ нмѧ с[вѧ]тыхъ : м҃. м[ѫ]ч[є]нькъ. нхже помощнѫ … нꙁлѣꙁохъ на брань въ ρωманнѫ: и ρазбнхъ вонскѫ гр҃цкѫ. Вж. K. P o p k o n s t a n t i n o v, K r o n s t e i n e r 1997: 167–168. Подчертаването е мое – М.П.

[15] … Нꙁволи сѧ томѵ цр҃ю Їѡаннѵ Асѣнѵ. съꙁдати цр҃ковь. вь нмѧ с҃тꙋ҆ѧ велнкомꙋ҆нькь и доброповѣнꙋ҆ь .м҃. и тако цр҃ковь съꙁдана бывшн и оукрашенѣ бг҃олепнѣ (И в а н о в 1970: 420; вж. също СБЛ 4: 379).

[16] З л а т а р с к и 1994: 594–595.

Приписването на голям военен успех на подкрепата или дори на пряката намеса на определени светци (сред които на първо място, разбира се, е Божията майка) не е новост за религиозното и политическо мислене във византийската общност. Както отбелязва Кр. Уолтър, разширявайки или защитавайки своята държава, византийците често се уповавали на небесни съюзници: в сраженията били носени икони, били призовавани на помощ светци – най-вече такива, които по време на земния си живот били свързани с армията[17]. Известни са многобройни разкази за появата на светци насред битките – обикновено на бял кон и въоръжени с копие или меч, които се сражават редом с византийската войска, помагат при превземането на добре укрепени градове и насърчават обикновените войници[18]. Наред с тези истории, като доказателство за интервенцията на един или друг светец често се възприемал и фактът, че победната битка се е разиграла на неговия празник. Един от най-познатите примери в тази насока (при това пряко свързан с българската история) е превземането през 971 г. от император Йоан Цимисхи (969–976) на Дръстър, където бил разположен руския гарнизон на княз Светослав (945–972)[19]. Събитието е подробно описано в няколко гръцки хроники – на Лъв Дякон (X в.)[20], Йоан Скилица (1057–1079)[21] и Йоан Зонара (XII в.)[22]. Техните сведения в известен смисъл се допълват в информацията, според която тази византийска военна кампания била подпомогната както от св. Богородица, така и от двама от най-големите християнски светци – св. Георги и св. Теодор. Според историята, предадена от Скилица, първият голям успех на ромеите бил на 23 април, Гергьовден, когато те разбили руската войска и с това поставили начало на тримесечната обсада на дунавската крепост; понеже василевсът сразил неприятелите с подкрепата на мъченика-победоносец, след победата той отслужил за него специален тържествен молебен[23]. Пак според същия автор решителната битка за Дръстър станала на деня на св. Теодор Стратилат[24]. Наред със символиката на датите, недвусмислена за

---

[17] W a l t e r 2003: 291.

[18] W h i t e 2013.

[19] W h i t e 2013: 87–89; Д и м и т р о в [1995]: 192; G r o t o w s k i 2010: 100–101; С т о й к о в а 2013: 5 и др.

[20] L e o n i s D i a c o n i Caloënsis Historiae 1828: 153–154, 157–158 (ГИБИ 5: 271–272).

[21] I o a n n i s S c y l i t z a e Synopsis Historiarum 1973: 308–309 (ГИБИ 6: 273).

[22] I o a n n i s Z o n a r a e Epitome Historiarum 3, 1897: 533–534 (ГИБИ 7: 183–185).

[23] I o a n n i s S c y l i t z a e Synopsis Historiarum 1973: 300 (ГИБИ 6: 267: „Императорът пък отслужил благодарствен молебен на мъченика победоносец Георги, защото той се сразил с неприятелите в деня, когато се чествува паметта му“).

[24] Срв. I o a n n i s S c y l i t z a e Synopsis Historiarum 1973: 308 („Сражението станало в деня, в който обичайно празнуваме паметта на стратилата.“, ГИБИ 6: 273); I o a n n i s Z o n a r a e Epitome Historiarum 3, 1897: 533 (ГИБИ 7: 184: „В деня на онази битка бил празникът на прочутия между мъчениците Теодор Стратилат“).

византийското мислене, се появили и други божествени знамения, за които споменават и трите автори[25]. Вечерта преди сражението една благочестива жена в Константинопол получила видение, как св. Богородица наставлявала св. Теодор, застанал пред нея в пълно снаряжение, да подкрепи „неговия и нейния Йоан“[26], понеже бил изпаднал в затруднено положение. На следващия ден по време на сражението се разразила вихрушка, започнала буря, смесена с дъжд, и насред нея неочаквано се появил мъж на бял кон, който застанал начело на ромеите. Така се разпространило мнението, неоспореното от никого, че това бил св. Теодор Стратилат. Говорело се, че императорът му се бил помолил да бъде негов съюзник и да пази него и войниците му[27]. Впоследствие, в знак на благодарност за подкрепата му, Цимисхи издигнал „голям и твърде красив храм“ на мястото на старата църква на мъченика в Евхания, където почивали мощите на светеца, и в негова чест преименувал града на Теодоропол[28]. Достойно била почетена и св. Богородица – след като войната с русите приключила, начело на триумфалното шествие при влизането на войската в Константинопол се движела колесница, теглена от четири бели коня, носеща иконата на Божията майка[29].

Естествено, подобни истории свидетелстват за широко разпространената вяра в силата на светците да определят изхода от битки, както и в това, че тяхното застъпничество може да бъде измолено и/или заслужено чрез разнообразни прояви на особена почит към тях. Но те определено имат и пропаганден характер, защото се смята, че именно чрез посредничеството на светците се осъществява Божията воля, а намесата им е доказателство за религиозната санкция на властта.

Вж. Д и м и т р о в [1995]: 192. Тази информация обаче предизвиква известно объркване, тъй като обичайният празник на Теодор Стратилат е на 8 февруари, а Лъв Дякон твърди, че Дръстър бил превзет на „двадесет и четвъртото число на месец юли“ (L e o n i s D i a c o n i Caloënsis Historiae 1828: 152; ГИБИ 5: 271). Най-правдоподобно изглежда обяснението, че вероятно става въпрос за общия празник в константинополските синаксари, отбелязващ паметта на мъчениците Георги и Теодор на 21 юли, срв. D e l e h a y e 1902: col. 834; W h i t e 2013: 88.

[25] L e o n i s D i a c o n i Caloënsis Historiae 1828: 153–154 (ГИБИ 5: 271–272); I o a n n i s S c y l i t z a e Synopsis Historiarum 1973: 308–309 (ГИБИ 6: 273); I o a n n i s Z o n a r a e Epitome Historiarum 1897: 533–534 (ГИБИ 7: 183).

[26] I o a n n i s S c y l i t z a e Synopsis Historiarum 1973: 309 (ГИБИ 6: 273); I o a n n i s Z o n a r a e Epitome Historiarum 1897: 534 (ГИБИ 7: 184); L e o n i s D i a c o n i Caloënsis Historiae, 154 (ГИБИ 5: 272).

[27] L e o n i s D i a c o n i Caloënsis Historiae 1828: 154 (ГИБИ 5: 272).

[28] I o a n n i s S c y l i t z a e Synopsis Historiarum 1973: 309 (ГИБИ 6: 273); I o a n n i s Z o n a r a e Epitome Historiarum 1897: 534 (ГИБИ 7: 184). Според Лъв Дякон градът, който бил преименуван на Теодоропол, бил Дръстър (L e o n i s D i a c o n i Caloënsis Historiae 1828: 158; ГИБИ 5: 274).

[29] L e o n i s D i a c o n i Caloënsis Historiae 1828: 158 (ГИБИ 5: 274); I o a n n i s Z o n a r a e Epitome Historiarum 1870: 535 (ГИБИ 7: 184–185).

Отдавайки победата си при Клокотница на св. 40 мъченици, цар Иван Асен II върви по добре отъпкан път. Така той продължава политиката, започната от неговото семейство по време на освободителното движение на Асеневци с „присвояването“ на култа на св. Димитър Солунски[30], която има за цел да докаже благоразположението на важни небесни покровители. В контекста на противопоставянето между България и Византия и на династичната стратегия на Асеневци думите на цар Иван Асен II от Търновския надпис маркират поредния епизод от идеологическата и пропагандна война между двете държави. През годините тя преминава през различни фази. Както е добре известно, началото ѝ поставя разпространеният по време на въстанието на Асен и Петър слух, че св. Димитър е напуснал покровителствания от него град, превзет и опустошен през 1185 г. от сицилианските нормани. Разоряването на Солун било съпроводено от нечувани унижения, на които светецът бил подложен[31] – храмът му бил разрушен, неговите светини – разграбени, и дори, както съобщава Никита Хониат (ок. 1140–1213) не без политически подтекст, завоевателите използвали мирото от криптата на св. Димитър, за да си подправят рибата и да си лъскат обувките[32]. За българите това е достатъчно убедително доказателство, че мъченикът се е оттеглил оттам, след което (заедно с една от спасените от Солун негови икони и част от мироточивите си мощи) се е преселил в Търново, станал е помощник на българите и преди всичко на самата управляваща фамилия[33]. Вероятно за да се спечели благословията на мъченика, в Търново се изгражда църква на негово име, а самото въстание е обявено на празника на светеца – 26 октомври[34]. Византийският отговор на българската идеологическа атака не закъснява – „Чудесата на св. Димитър Солунски“ приписват смъртта на цар Калоян (1197–1207) под стените на Солун през 1207 г. именно на намесата на солунския чудотворец. Според тях „... стражът и пазителят на града Димитър, великият воин на великия владетел, се появил пред българския цар като конник, яхнал бял кон, и в миг нанесъл смъртна рана на нещастника“[35]. В този смисъл, изричното подчертаване в Търновския надпис на ролята на св. 40 мъченици за победата при Клокотница едва ли е случайно. То е в унисон и със стремежите на Асеневци да изградят пантеон от светци – покровители на династията, на престолния град и на царството. Освен в

---

[30] За литературната традиция и култа към него на Балканите вж. T ă p k o v a-Z a i m o v a 1978; Т ъ п к о в а - З а и м о в а 1979: 5–19; O b o l e n s k y 1982: IV, 3–20; R u s s e l l 2010; D o b y č i n a 2012; П о л ы в я н н ы й 2000: 130–154; С т а н к о в а ESS и др.

[31] D o b y č i n a 2012: 118–120.

[32] N i c e t a e C h o n i a t a e Historia 1975: 305–306; M a g o u l i a s 1984: 169.

[33] Б о ж и л о в 1999: 424–425; Г ю з е л е в 2006; Н и к о л о в 2006: 597–617; D o b y č i n a 2012: 113–126.

[34] P r i n z i n g 1999–2000; Н и к о л о в 2006: 611–612.

[35] Цитирано по История на България 3: 147.

струпването на мощи в столицата, донесени като трофеи от техните походи[36], този стремеж намира изява в изключително характерния за периода след възстановяването на държавността процес на „българизация“ на култа на някои светци[37]. В редица проложни четива, възникнали през XIII в. и свързани с книжовната продукция на Търново, се появява патриотичната добавка, настояваща, че светецът е „българин родом“ (такива текстове са *Успение Кирилово*[38]; *Успение Методиево*[39]; *Проложното житие на Иван Рилски* от Драгановия миней[40]; *Проложното житие на Михаил Воин*[41]; за св. Димитър не се казва изрично, че е „по род българин“, но пък „по род българин“ е неговият баща[42]; в *Повестта за погребението на св. Никола* чудотворецът се изявява в доста нетипичната за него роля на помощник в битките срещу варварите на гърци, но и на българи[43], а според Проложното му житие патриарх Йоаким Български получава нелеката задача чрез молитвите си „да утвърди българското царство за вечни векове“[44]; подобен пасаж включва и *Житието на св. Иван Рилски* от Стишния пролог[45]). Чрез тези текстове се търси и създава внушението за закрилата на тези светци над българите, както и че те, по силата на общия произход – реален или измислен – са длъжни да пазят и подкрепят своите сънародници.

Не е изненадващо, че в Търновския надпис цар Иван Асен II изрично отбелязва покровителството именно на св. 40 мъченици. Изборът точно на тези светци (явно първоначално провокиран от датата на сражението или нейната близост до деня им в църковния календар) има сериозни основания в историята на култа към тях.

На първо място трябва да се подчертае, че св. 40 мъченици са едни от най-почитаните светци в християнския свят. В църковните устави и в месецословите те се отбелязват като мъченици, а в служебниците – като великомъченици[46]. В деня на тяхната памет (9 март), който се пада по време

---

[36] Проблемът за ролята на мощите на светците за утвърждаването на новата столица като духовен и политически център е обсъждан многократно – вж. например B a k a l o v a 2012; Б и л я р с к и 2004:100–101; П о л ы в я н н ы й 2000: 130–154; А л е к с и е в 2002.

[37] Г е р г о в а 2013; М и л т е н о в а, Й о в ч е в а 2008: 436–437; С т о й к о в а 2008: 455–459; П о л ы в я н н ы й 2000: 143–154; Г а г о в а 2011: 108–109 и особено бел. 33; вж. също коментарите на Кл. Иванова към цитираните по-долу текстове в СБЛ 4: 510–513, 548, 586, 638.

[38] СБЛ 4: 64.

[39] И в а н о в а 1999.

[40] СБЛ 4: 130–131.

[41] СБЛ 4: 219.

[42] СБЛ 4: 412.

[43] Г а г о в а 2011: 108–109.

[44] СБЛ 4: 88.

[45] СБЛ 4: 134.

[46] Д е б о л ь с к и й 2002: 469–471.

на Великия пост, строгостта на поста се смекчава и се извършва литургия на преждеосвещените дарове[47]. Култът към тях възниква още през Късната античност и продължава да се развива с ненамаляваща интензивност през Средните векове. За тях съществува огромна агиографска продукция – във Византия широко разпространение придобиват множество жития, служби и похвали за тях, дело на автори от различни епохи. Сред най-ранните са т. нар. Завет (Διαθήκη) на св. 40 мъченици (в който трима от тях излагат волята на цялата група къде и как да бъдат погребани)[48], тяхното анонимно мъчение[49], похвалните слова от Василий Велики[50] и Григорий Ниски[51], слова, приписвани на Ефрем Сирин[52] и Йоан Златоуст[53] и др. Впоследствие към тях се добавят житийната версия на Симеон Метафраст[54], синаксарни четива[55], произведения на Теодор Студит[56] и др. Интересен аспект на култа е засвидетелстван в списъците с имената (*Nominum elenchus*) на св. 40 мъченици[57], които се преписват самостоятелно или като части от различни произведения.

В средновековна България култът на св. 40 мъченици прониква много рано и бързо се разраства. Указания за честване на паметта на мъчениците на 9 март съдържат запазените календари на почти всички славянски евангелия и апостоли[58]. Голяма част от византийските текстове са познати и преведени още в старобългарския период, дори се тиражират в различни версии[59]. Особено разпространено в южнославянските ръкописи е тяхното анонимно *Мъчение*. Приема се, че това е един от най-ранно преведените текстове в старата българска литература, чийто първи превод, представен в Германовия сборник от 1359–1360 г.[60], се свързва с дейността на Кирило-Методиевите

---

[47] ЭСБЕ; вж. Д м и т р и е в с к и й 1: 424.

[48] BHG 1203; изд. M u s u r i l l o 1972: 354–361. Вж. също M o s s 2010: 200–201 и цитираната литература.

[49] BHG 1201–1201e.

[50] BHG 1205.

[51] BHG 1206–1208.

[52] BHG 1204–1204b. В съвременната наука авторството на Ефрем Сирин е спорно и словото понякога се отнася към произведенията на т. нар. Ephraem Syrus Graecus (срв. K a r l i n - H a y t e r 1991: 252–253, 263, бел. 29).

[53] BHG 1208m–1208n.

[54] BHG 1202–1202b.

[55] D e l e h a y e 1902: col. 521–524; Д м и т р и е в с к и й 1: 54; M a t e o s 1962: 244–246.

[56] BHG 1208b.

[57] BHG NovAuct 1201n; Вж. също H a g e d o r n 1984; K a r l i n - H a y t e r 1991: 250–251, n. 2.

[58] Д о г р а м а д ж и е в а 2010: 150, 275; Х р и с т о в а-Ш о м о в а 2012: 568–571.

[59] Вж. подробен преглед на разпространените в южнославянската книжнина текстове за севастийските мъченици у П е т р о в а, Й о в ч е в а 2012: 425–432; П е т р о в а, Й о в ч е в а, Х р и с т о в а - Ш о м о в а ESS.

[60] М и р ч е в а 2006: 540–560.

ученици, а най-старият запазен славянски препис (в по-различна версия) е в Супрасълския сборник от X в.[61] Службата за мъчениците, чийто превод изглежда възниква още в края на IX или началото на X в., в староизводните минеи също е запазена в две ясно отграничени редакции[62]. Литургически указания към службата на светците (прокимен, алилуяр, четива от Апостола и Евангелието) присъстват още в глаголическия Синайски евхологий от X–XI в.[63], а най-ранният ѝ препис е в палимпсестния пласт на Драготиния миней от края на XI или началото на XII в.[64] Към преводните текстове в течение на времето се добавят и оригинални славянски творби на Климент Охридски[65] и Григорий Цамблак[66]. Интересно свидетелство за разпространението на култа сред управляващия елит на средновековна България е и фактът, че трима братя – двама от които са били кавхани по времето на цар Иван Владислав (1015–1018), а изглежда и преди него при цар Самуил (997–1014), носят имена на севастийски мъченици: Теодор, Дометиан и Мелитон[67].

Наред с изключителната популярност на св. 40 мъченици в средновековна България, важен за обвързването им със заслугата за клокотнишката победа е фактът, че те са светци воини, така че и формално отговарят на изискването за помощници в битките. Според запазените текстове за тях те са били римски войници християни, произхождащи от различни части на Кападокия, осъдени на смърт чрез измръзване в ледените води на езерото до град Севастия (Мала Армения) по време на управлението на римския император Лициний (308–325)[68]. В научната литература многократно е отбелязвано, че почитането на св. 40 мъченици като светци воини показва известни специфики и култът към тях в това им качество има по-скоро рудиментарен характер: спори се (макар че това няма отношение към приписваните им военни функции) дали всички те са били войници[69] и често

---

[61] Супр. 1: 68–81. Тези версии на Мъчението са били обект на многобройни научни публикации и дискусии (вж. преглед на становищата и библиография у Мирчева 2006: 155–161; Петрова, Йовчева 2012: 425–432; Петрова, Йовчева, Христова - Шомова ESS).

[62] Христова-Шомова 2013: 46–75; Христова-Шомова 2014 (под печат). Благодаря на проф. Искра Христова-Шомова за възможността да ползвам все още непубликуваните ѝ изследвания по въпроса.

[63] Tarnanidis 1988: 85; Дограмаджиева 1994: 63.

[64] Христова-Шомова 2013; Христова-Шомова 2014 (под печат).

[65] BHBS: 485; Климент Охридки 1970: 511–524; Климент Охридки 2008: 291–300.

[66] BHBS: 485–486; ВМЧ 1: 174–181; Дончева-Панайотова 2004: 246–281.

[67] За тях вж. Николов 2005: 135–136; Гюзелев 2007: 80–82. Благодаря на Георги Николов, който ме насочи към тази информация.

[68] ODB: 799–800; The Oxford Dicionary of Christian Church 2005: 1487; Сергий 3: 99–100; Walter 2003: 170–176; Петрова, Йовчева 2012: 425–432.

[69] Walter 2003: 170–176; Karlin - Hayter 1991: 296–298.

се подчертава, че за разлика от останалите светци в тази категория, св. 40 мъченици почти никога не се изобразяват въоръжени и във военно облекло[70]. Свидетелствата за милитаризация на култа им са изключително оскъдни. Сред тях обикновено се изтъква един много известен триптих от X–XI в., пазен в Ермитажа, на който севастийските мъченици са представени върху централната част в традиционната за тях иконографска композиция – голи сред севастийското езеро, а от двете им страни – върху двете странични крила, в цял ръст, прави и въоръжени, са образите на други осем военни светци[71]. Като военни лица св. 40 мъченици се появяват единствено върху стенописи в някои църкви в Кападокия[72]. Сред тях специално внимание заслужава т. нар. „Църква на Никифор Фока“ в Чавушин[73]. Иконографската програма на тази църква няма паралел във византийското изкуство, а в нея централно място заемат севастийските мъченици[74]. Предполага се, че всичките 40 светци[75] са били изписани в нартекса в цял ръст, във военни дрехи и въоръжение, предвождани от две конни фигури: първата е идентифицирана с надпис[76] като арменския генерал Мелиас (Млех), активен участник във военните кампании на Изток през втората половина на X в.[77], а втората явно е на друг изтъкнат византийски пълководец от това време, чието име не е запазено[78]. Както отбелязва Л. Родли, изписването на всички 40 севастийци, при това във военно снаряжение, допълнено от присъствието и на други светци воини, явно е свързано с военната кариера както на Никифор, така и на Мелиас[79]. То придава на църквата характер на военен мемориал, издигнат, както се предполага, като спомен за военните победи на Никифор в Централна и Източна Анатолия или във връзка с провъзгласяването му за император в Цезарея през 963 г.[80] Подчертаният пиетет към св. 40 мъченици вероятно е

---

[70] W a l t e r 2003: 172–176; G r o t o w s k i 2010: 106, n. 161.

[71] W a l t e r 2003: 173.

[72] R o d l e y 1983: 318; W a l t e r 2003: 174–175 (и библиографията, посочена от него).

[73] Църквата е известна още като Pigeon House church или Kuşluk kilise. Вж. за нея R o d l e y 1983: 301–339; P a r a n i 2003: 105, 325, pls. 113, 113; W a l t e r 2003: 174–174, pl. 69e; G r o t o w s k i 2010: 106, n. 161.

[74] R o d l e y 1983: 318.

[75] Запазени са имената на 13 от тях, още 9 са идентифицирани като принадлежащи към групата почти сигурно, а други 5 – много вероятно. Предполага се, че останалите 13 са били изписани върху източната стена, където изображенията не са оцелели. Срв. R o d l e y 1983: 316–317.

[76] „Господи, помагай на твоя слуга, Мелиас Магистър“, срв. R o d l e y 1983: 311.

[77] R o d l e y 1983: 311–312; срв. ODB: 1334.

[78] Изказани са предположения, че това може да е бил Йоан Цимисхи. Вж. P a r a n i 2003:105; W a l t e r 2003: 173 и др. (и цитираната литература).

[79] R o d l e y 1983: 319.

[80] R o d l e y 1983: 322–325.

бил проява на лична обвързаност, но и на локален патриотизъм и отдаване на специална почит на едни изключително прочути, но все пак местни военни светци и на император, който също има кападокийски корени[81].

Тук не мога да не спомена още един пример, свързан с „военната кариера“ на св. 40 мъченици, защото става дума за наистина уникален случай, в който християнски светци предвождат армия от друговерци и напътстват лично султана в неговите военни походи[82]. Хатишериф, запазен на турски и гръцки език в атонския манастир Ксиропотам (посветен на севастийците), приписва военните успехи на османския султан Селим I (1512–1520) и най-вече покоряването на Египет на наставленията, които той получил насън от св. 40 мъченици. В замяна на това светците поискали султанът да се погрижи подобаващо за дома, където почиват мощите им. За да няма обърквание, подобни сънища имали главният мюфтия и великият везир. На следващата сутрин султанът бил посетен от монаси от Ксиропотам, които го молели да им помогне да възстановят обителта, сериозно пострадала от пожар и пиратски нападения. Така според документа, носещ дата 1517 г., в знак на благодарност Ксиропотам получил щедри дарения и редица привилегии. Макар че хатишерифът се оказва част от мащабна фалшификация на дарствени грамоти, осъществена от манастирското братство в началото на XVIII в.[83], той все пак е показателен, че и на Балканите на св. 40 мъченици са приписвани специални пълководчески качества.

Доколко представата за севастийските мъченици като покровители на армията и военното дело е била разпространена в средновековна България, е трудно да се каже. Ясно е обаче, че воинският аспект в култа им присъства в редица от разпространените – както преводни, така и оригинални – текстове за тях. Още в анонимното им житие – може би най-ранният писмен паметник, който вероятно ляга в основата на останалите текстове за тях[84] – те са описвани като храбри воини, непобедими в битките[85], а най-тежкото наказание, с което мъчителите им ги заплашват, е свалянето на поясите им и лишаването им от военния им сан[86]. Темата се доразвива от Василий Велики[87], а Климент Охридски възкликва: „Вместо с броня се облякоха с вярата, и вместо

---

[81] R o d l e y 1983: 324.

[82] K o l o v o s 2005–2006: 205–217.

[83] B i n o n 1942: 143–154; K o l o v o s 2005–2006.

[84] K a r l i n - H a y t e r 1991: 249–305.

[85] Супр. 1: 69: бѣахѫ же воини кападокиискыа странꙑ. въ сапоу иединомъ ... непобѣдьии и добі вь ратехъ.

[86] Супр. 1: 73: или жьрѣшемъ богомъ сапомъ велиkомъ и ꙋстемъ и дарома достоиномь бꙑти. или не покорившемъ са отъѧти пояса и воиньство.

[87] Срв. *Похвала за св. 40 мъченици* от Василий Велики в Супрасълския сборник (Супр. 1: 81–97), която изобилства от войнски епитети и символика, като трѫтъ онмъскын. плъкъ непрѣборемын. тъꙋиъ и на бранехъ непобѣдимы (с. 82–83), воини побѣдотворцн (с. 95), непобѣдимии. и добли воини хрьстови (с. 85) и т.н.

с щит се въоръжиха с кръста и се явяваха в битките като мълнии – яздеха срещу хиляди и десетки хиляди и биваха прославяни с победа. Те водеха двойна война – с видими и невидими врагове“[88]. Естествено, сражението, което те водят, има преди всичко символичен смисъл – те са несломими, но във вярата си, непобедими са в борбата си за утвърждаване на християнството, за което се сражават рамо до рамо, както преди това са правели в битките със земните си врагове[89]. Както обаче подчертава Кр. Уолтър, подобни позоваванията на статуса на светците като войници стават значими и се актуализират обикновено едва след като с тяхно посредничество бъде спечелена реална война[90]. Изглежда такъв е бил случаят както с император Никифор Фока (963–969), така и с цар Иван Асен II, тъй като няма данни в средновековна България преди Клокотница севастийските мъченици да са били почитани като светци воини.

Не на последно място, причината, поради която цар Иван Асен II настоява, че клокотнишката победа се дължи на св. 40 мъченици, и която дава възможност българският успех с тяхна помощ да се тълкува като доказателство за пренасочване на покровителството на тези толкова важни и могъщи помощници, е вероятно фактът (на който обръщат внимание О. Демус и Е. Бакалова[91]), че във Византия почитането им, макар и повсеместно засвидетелствано, има за център императорския двор. В Константинопол се пазели техни реликви[92]. Това закономерно води до участието им в цял ред литургически, паралитургически и политически ритуали и оказва постоянно влияние върху структурата на сакралното пространство[93]. Според Църковната *история* на Созомен и *Пасхалната хроника* мощите на мъчениците

---

[88] К л и м е н т О х р и д с к и 2008: 293 (Н въ брънь мѣсто облькъше сѧ вѣроиⷬ. н въ цінта мѣсто крьстомь въоружьше сѧ. въ браньхъ ѣвлѣахⷬ сѧ ѣко мльнна въ тысⷳщѧ н тьмы вънѣздѧще н побѣдоиⷬ прославлѣемнн бываахⷬ. соугоубⷬ брань нмⷳще съ врагы невднмынмн н вднмынмн. – К л и м е н т О х р и д с к и 2008: 292).

[89] Срв. текста на *Мъчението*: братнѣ по строю бⷠжню дроужнна быхомъ. въ маловрѣменьнаго сего жнтнѣ. да не отълⷳчнмъ сѧ оубо отъ себе. нъ ѣкоже жнхомъ ѥдⷭноиⷬ дⷠшеиⷬ. н ѥднннѣмь оумомь. тако же н послоушьствоуѥмъ... ѥгда бо вь ратехъ обрѣтахомъ сѧ. н помолѣахомъ бⷠа. то помагааше намъ н оделѣваахомъ. н вьсн побѣгааⷬ. н мы ѥдннн .мⷠ. ѻсрѣдоу нхъ обрѧшаⷯмⷭ сѧ. ѻмьннте ли ѥгда сѧ браⷯмъ на велицѣн брані. съ слъзамн ѡлѣⷯмⷭ бⷠа. н дастъ намъ бⷠгъ снлⷬ. да ово оть ннхⷭ оубнхомъ. овъı прогⷭнахомъ. н нн ѥдінъ отъ насъ не бъı ѣзвенъ. отъ толнка народа (Супр. 1: 72–73); в *Словото* на Василий Велики срв. например епизода, когато един от стражите заменя дезертьора, който не е издържал на студа, и попълва редиците: ...подражнвъ борьцѧ прѣдъпльуьнъıа. цнн въ прьвѣѣмь штнтѣ падъшааⷬ. абніе напльнѣатъ трⷳтъ. да не ѵело нхъ възмⷳтнтъ сѧ. падъшннмъ. таково же н онъ сътворнлъ (Супр. 1: 93–94).

[90] W a l t e r 2003: 291.

[91] D e m u s 1960: 97; Б а к а л о в а 2009: 246.

[92] J a n i n 1953: 498–502; П е т р о в а, Й о в ч е в а 2012: 425–426.

[93] Б а к а л о в а 2003: 29.

били открити след видение от св. Пулхерия (399–453), сестра на император Теодосий II (408–450) и съпруга на император Маркиан (450–457)[94]. За тях специално била построена и най-старата църква на севастийците във византийската столица – τοῦ Καισαρίου[95]. Други частици от мощите на св. 40 мъченици се свързват с името на император Юстиниан (483–565); по думите на Прокопий Кесарийски те били намерени случайно по време на строежа на Юстиниановата църква „Св. Ирина“ на Златния рог. Смесването на императорския култ с този на севастийсците в историята, предадена от Прокопий, е очевидно: Юстиниан страдал от нетърпими болки в коляното, дължащи се на жестоките лишения, които си бил наложил докато траел великденския пост. След като никакви лекари не успели да му помогнат, върху болното място бил положен реликварий с наскоро откритите свещени останки на севастийците. Щом те докоснали крака му, от тях избликнало миро, което намокрило пурпурната му туника и императорът бил изцелен. По-късно тази дреха се пазела в двореца, понеже самата тя придобила силата да лекува неизлечими болести[96]. На границата на XII и XIII в. за мощите на севастийските мъченици в Константинопол разказват руският поклонник Антоний от Новгород[97] и един анонимен английски пътешественик[98].

С издигането и патронажа на църкви, посветени на св. 40 мъченици, се свързват имената на още много византийски василевси. Така например, император Тиберий (578–582) и жена му Анастасия започват строежа на църквата τῆς Μέσης, завършена през 590 г. от Маврикий (582–602); тя е основно реконструирана от Андроник I Комнин (1183–1185), който искал да прави в нея семейна гробница, и е богато обдарявана от Йоан V Палеолог (1341–1391), както и от други изтъкнати светски и духовни лица[99]; най-известна и посещавана била обаче църквата „Св. 40 мъченици“ в константинополския квартал Константиана (Константиниана) πλησίον τοῦ Χαλκοῦ Τετραπύλου, изградена от император Анастасий I (491–518) и жена му Ариадна, където денят на светците 9 март се е чествал с тържествена патриаршеска служба в присъствието на императора[100]. В синаксарите на Константинополската църква нейното освещаване се отбелязва като отделен празник[101]. Предполага се, че църква или параклис, посветени на севастий-

---

[94] S o z o m e n History 1855: 407–410; Chronicon Paschale 1, 1833: 590; J a n i n 1953: 498.

[95] J a n i n 1953: 498.

[96] P r o c o p i i C a e s a r i e n s i s Opera omnia 4: De Aedificiis 1964: I, 7; вж. също M i t c h e ll 2004: 149.

[97] Книга Паломник 1899: 30, 62, 88.

[98] C i g g a a r 1976: 257.

[99] J a n i n 1953: 498–500; Л а с к и н 1904: 158–159.

[100] D e l e h a y e 1902: 524; M a t e o s 1962: 244–247; Д м и т р и е в с к и й 1: 501; Л а с к и н 1904: 159–160.

[101] Вж. Д м и т р и е в с к и й 1: 38, както и D e l e h a y e 1902: 356–357, под линия, и col. 360, под линия; M a t e o s 1962: 168.

ците, е имало и в пасажа, който е свързвал дворцовата церемониална зала със залата на процесиите[102].

Интересът на владетелската институция към севастийците намира изяви и извън столицата, а също и извън границите на самата империя. Култът продължава да бъде силно изявен в Кападокия, където св. 40 мъченици явно се радват на особена почит като местни светци[103]. Измежду примерите за това заслужава да се отделят два – спомената вече „Църква на Никифор II Фока“ в Чавушин и тази в Сувеш, строена през 1216–1217 г. по времето на никейския император Теодор I Ласкарис (1204–1222), където е изобразен разгърнат житиен цикъл, съдържащ сцени от мъчението им[104]. След реставрацията си през XIII в. атонския манастир Ксиропотам (първоначално посветен на св. Никифор) бил преименуван на името на св. 40 мъченици[105]. Преосвещаването на обителта било съпроводено от щедри дарения от деспот Йоан, брат на византийския император Михаил VIII Палеолог (1261–1281)[106], както и от св. Сава Сръбски (1219–1233) – един от основните ктитори на църквата в Ксиропотам[107].

Следвайки утвърдената вече традиция, след битката при Клокотница като жест на благодарност към своите могъщи покровители цар Иван Асен II посвещава на севастийците един от най-важните храмове в Търново – царската църква „Св. 40 мъченици“. Замислена първоначално вероятно като семейна гробница, тя скоро заема средищно място в сакралната топография на българската столица[108]. В нея по нареждане на владетеля са поставени

---

[102] Вж. J a n i n 1953: 500. Някои от константинополските синаксари отбелязват празник на св. 40 мъченици „в Новия палат“ (σύναξις ἐν τῷ νεῳ Παλατιῷ) на 28 август – вж. D e l e h a y e 1902: 929–930, под линия; M a t e o s 1962: 386.

[103] W a l t e r 2003: 174–175.

[104] G r o t o w s k i 2010: 106, n. 161; Б а к а л о в а 2009: 246.

[105] ODB: 2209–2210. Хрисовул на Теодосий II, съхраняван в Ксиропотам, обаче обвързва основаването на обителта с дейността на спомената вече св. императрица Пулхерия, както и даряването на кръст-реликварий с частица от мощите на светците; според грамоти на Роман I Лакапин от 924 г. и Андроник II Палеолог от 1302 г., също запазени там, на манастира се гарантирали специално покровителство и финансовата подкрепа. Автентичността на тези документи обаче, използвани като доказателства за престижа на Ксиропотам, се поставя под въпрос (вж. B i n o n 1942: 152–154; K o l o v o s 2005–2006: 213–215).

[106] K o l o v o s 2005–2006: 212, n. 31.

[107] Б а к а л о в а 2009: 246. След неочакваната му смърт по време на посещението му в Търново, в българската столица той първоначално е погребан именно в църквата, носеща името на севастийските мъченици (вж. Т е о д о с и ј е Х и л а н д а р а ц 1973: 202, 205; Д о м е н т и ј а н 1865: 330–333. Вж. също Н и к о л о в а 1: 424–425, 437–440).

[108] Според последните археологически разкопки през XIII в. около нея се оформя представителен светски некропол с гробниците на царската фамилия, изтъкнали хора от столичния елит, военни от висок ранг и граждани, отличили се с

донесените от Калоян мощи на св. Иларион Мъгленски[109], а според някои хипотези – и придобитите лично от цар Иван Асен II мощи на св. Петка Епиватска[110]. На видно място е издигната и колоната с възпоминателния надпис – за да напомня за българската победа, за териториалните придобивки, които тя носи, но и за факта, че всичко това става по Божията воля и с посредничеството на едни от най-тачените в православния свят светци. В същото време, както е добре известно, поставянето на надписи на място, достъпно за всички и съдържащи името на ктитора, е широко разпространена практиката, целяща да се осигури патронажа на светците, за чиято прослава е направено дарението[111].

За съжаление не знаем нищо за иконографската програма на храма и дали в нея изображения на севастийците (било то като мъченици или като военни светци) са заемали подобаващо място. Приема се, че по време на клокотнишките събития църквата в Търново, която цар Иван Асен II освещава на името на св. 40 мъченици, вече е била построена и може би дори частично изписана[112]. Внимание привлича обаче един доста необичаен елемент в декорацията – всъщност единственото, което е оцеляло от стенописната украса от 1230 г. – фрагмент от цокъла на диаконикона с изписана върху него драперия[113], в гънките на която са разположени едри, калиграфски букви – частично или изцяло от тях са оцелели 6: Ї(?), К, Ѱ, Л, ⷮ, ⷭ(?). Такъв тип декорация на драперията няма точни паралели, а редът на буквите изключва прочита им в една дума. По тази причина Д. Косева и К. Тотев изказват интересното предположение, че това може

особени заслуги; вероятно малко преди средата на XIV в. около храма се развива манастирски комплекс (Т о т е в 2002: 495–517; Н и к о л о в а 1: 422–440). Във връзка с антиеретическия събор през 1359–1360 г. манастирът вече се споменава като Велика лавра (срв. *Пространно житие на Теодосий Търновски* от патриарх Калист, СБЛ 4: 458). За авторитета на обителта говори и фактът, че нейният игумен Йоаникий е единственият представител на монашеството, поканен да присъства на събора заедно с висшия клир – митрополити и епископи (вж. Н и к о л о в а 1: 436).

[109] СБЛ 4: 379.

[110] В историографията се спори за местоположението на мощите на св. Петка, тъй като сведенията, че цар Иван Асен II я е положил в „царската църква“ (според Патриарх Евтимий, вж. СБЛ 4, 199) или в „своята църква“ (според Летописния разказ за пренасянето на мощите ѝ, вж. СБЛ 3: 82) допускат различна интерпретация. Вж. А л е к с и е в 2002: 417–418; Б и л я р с к и 2004: 96–97, бел. 156 (и цитираната там подробна библиография); СБЛ 4: 580, бел. 34.

[111] M i t c h e l l 2004: 176.

[112] М а в р о д и н о в а 2009: 419.

[113] Рисуваната драперия върху цокъла в олтарното пространство носи определена погребална символика (П е н к о в а 1995: 39) и нейната поява върху най-ранния декоративен пласт на „Св. 40 мъченици“ вероятно е свързана с първоначалното предназначение на църквата като семейна гробница.

да са инициалите на имената на част от севастийските мъченици[114] и че вероятно останалите 34 букви са били наредени по продължение на вътрешните стени на трите абсиди[115]. Ако тяхното тълкуване е вярно, то това определено е един нетрадиционен начин на символично представяне всичките 40 патрони на църквата и в същото време – начин да се почете поотделно всеки един от тях. В подкрепа на хипотезата си Косева и Тотев цитират изследването на Св. Радойчич, според което през Средновековието на имената и образите на севастийските мъченици се придава чудотворна мощ[116]. Сръбският изкуствовед основава заключенията си на това, че в редица църкви св. 40 мъченици са изписани върху извитите стени под барабана на купола, което според него е било предпазна мярка, която е трябвало да направи постройката устойчива. Смятам, че в ръкописната традиция може да се намери по-точен аналог. Списъкът с имената на св. 40 мъченици се разпространява като самостоятелен текст вероятно още от най-ранния период от развитието на култа им (до нас е достигнал гръцки препис върху папирус от VII–VIII в.[117]). По своя характер той очевидно се родее с подобни каталози с имена на свещени лица, каквито са списъците с имената Божии, имената на Пресвета Богородица, на Йоан Кръстител, на архангелите и др. Макар че тяхната жанрова принадлежност и функции не са напълно изяснени, те вероятно са били свързани с молитвената практика и са били използвани за ритуална комуникация с отвъдния свят[118]. Като най-точен паралел на изписаните в диаконикона на Търновската църква инициали може да се посочи известният Темнишки надпис от X в. – един от най-старите кирилски надписи, произхождащ от западнобългарските територии. В него последователно се изброяват имената на 10 от 40-те мъченици и се отправя молитва за тяхното застъпничество. Текстът на надписа гласи: сѣ҃тын· ѕаньтнасъ· снснѫъ· леонтъ· мелнтъ· севгнѵнанъ· ѳнлоктімон· ангіас· нѵаклъ· іекльднк· кѵріонъ· молѧ҃ бѣ҃ ꙁа нъı[119]. Л. Стоянович, който пръв публикува надписа, предполага, че плочата е била една от четири подобни

---

[114] Косева възстановява, както самата тя подчертава – хипотетично, смисъла на буквите по следния начин: Ї – Йоан, К – Киприан, Кирил или Кирион, Λ – Лизимах, Ѳ – Теодул, Ѕ – Уал, Уларий. Проблематиен е смисълът на инициалът Ѱ, но както авторката отбелязва в по-късни иконографски наръчници името на мъченика Исихий се предава като Психий (К о с е в а 1999: 38).

[115] К о с е в а 1999; К о с е в а, Т о т е в 1999: 204–205.

[116] Р а д о ј ч и ћ 1969; К о с е в а, Т о т е в 1999: 204–205.

[117] H a g e d o r n 1984.

[118] За тези списъци с имена вж. Я ц и м и р с к и й 1913: 1–22; Х р и с т о в а 2001: 45–70, 135–140; I z m i r l i e v a 2001.

[119] Изд. P o p k o n s t a n t i n o v, K r o n s t e i n e r 1994: 104–105. За надписа вж. също С т о ј а н о в и ћ 1913; И в а н о в а 1955: 59–60; Р а д о ј ч и ћ 1969; С м я д о в с к и 1993: 204.

(с имената на всичките 40 мъченици), които най-вероятно са били вградени в олтарната маса на храм, посветен на севастийците[120].

Така поднесеният анализ поставя редица нови въпроси, свързани с култа на св. 40 мъченици и неговото развитие в средновековна България – до каква степен събитията от 1230 г. оказват влияние върху разрастването на почитта към тях, дали тя се реактуализира и каква е била ролята на българския владетел в организацията на този процес? За съжаление сведенията за възникването в региона след битката при Клокотница на още няколко църкви и манастири, посветени на севастийците, имат легендарен характер и засега не са потвърдени нито от писмени свидетелства, нито от археологически разкопки[121]. От запазения ръкописен материал е ясно, че през XIII и XIV в. култът към тях процъфтява. Наборът от текстове в тяхна прослава значително се разширява – правят се нови преводи на вече познати творби (възниква нов търновски до-Евтимиев превод на *Анонимното мъчение*[122], появява се и нова славянска версия на *Похвалното слово* на Василий Велики[123]); в агиографските сборници с устойчив състав навлизат и произведения, които не са засвидетелствани в староизводния южнославянски репертоар, каквато е например хомилията за св. 40 мъченици, приписвана на Ефрем Сирин[124]. Наред с тях продължават да се използват и преписват и преводите, създадени още в зората на старобългарската култура. Много характерно за новоизводните чети-минеи от търновски тип е групирането на по няколко текста за големите празници[125]. Така под датата 9 март за севастийците най-често се преписват до три произведения, оформени като блокове в тяхна прослава[126]. В новоизводните минеи службата за св. 40 мъченици нараства, при което се добавя още един канон (Теофановия за 2-и глас)[127]. Доколко обаче тези процеси са следствие от засилен интерес към севастийците след клокотнишките събития и доколко са резултат от извършващата се по това време книжовна реформа, свързана с изготвянето на нови преводи и

---

[120] С т о ј а н о в и ћ 1913. На проблема за Темнишкия надпис, неговият източник и връзката му със списъка с имената св. 40 мъченици ще бъде посветена отделна публикация.

[121] Г ю з е л е в 2011: 51–53.

[122] За особеностите на превода вж. М и р ч е в а 2010–2011: 118–159.

[123] BHBS: 484–485, № 4.

[124] BHBS: 484, № 3.

[125] И в а н о в а 1980.

[126] Например ръкопис Зограф 90 от 80-те години на XIV в. включва анонимно *Мъчение* (л. 89–93), *Похвалното слово* на Василий Велики (л. 93–99б) и *Похвала* на Ефрем Сирин (л. 100–113) – вж. Каталог 1994: 68–69; BHBS: 72–73, а ръкопис Хилендар 485 – Сборник на йеромонах Сава от 1542 г., съдържа *Похвалата* от Ефрем Сирин (л. 10v), *Похвалата* от Василий Велики (л. 36) и *Похвалата* от Климент Охридски (л. 51) – вж. Б о г д а н о в и ћ 1978: 185.

[127] Х р и с т о в а-Ш о м о в а 2014 (под печат); П е т р о в а, Й о в ч е в а, Х р и с т о в а - Ш о м о в а ESS.

промяната на съществуващите състави, би могло да се установи само след детайлно проучване на всеки един от изброените паметници[128].

В заключение бих искала да още веднъж да подчертая, че цар Иван Асен II продължава политиката на своя баща и своя чичо, насочена към териториално разширение и национално обединение в рамките на възстановената от тях държава, но и към осигуряване на много и силни небесни покровители, които да бдят над царството. Изтъкването на св. 40 мъченици като закрилници на българите и „виновници“ за голямата победа при Клокотница е част от мащабната идеологическа кампания на Асеневци за привличане на небесни покровители на династията и Царството, намерила израз в присвояването на важни византийски култове, „побългаряването“ на светци и струпването на мощи в престолния град. В този смисъл Търновският надпис е изключително важно свидетелство не само за политическата история, но и за пропагандните внушения от времето на цар Иван Асен II. Той съвместява двата съзнателно изграждани образа на този владетел, за които и други извори говорят – този на „великия цар Иван Асен, син на великия и стария цар Асен“[129], под чийто скиптър държавата се разраства и придобива голям авторитет, и този на „благоверния и благочестив и богобоязлив“[130] цар, който тачи светците, грижи се за мощите им и строи църкви в тяхна чест, заради което и получава Божията подкрепа и благословия.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

А л е к с и е в 2002 — А л е к с и е в, Й. За светците-покровители на столичния Търнов (Опит за локализация на църквите, в които са се пазели мощите им). – В: Търновска книжовна школа. 7. Търновската книжовна школа и християнската култура в източна Европа. В. Търново, 2002, 411–426.

А н г е л о в, Ч о л п а н о в 1994 — А н г е л о в, Д., Б. Ч о л п а н о в. Българска военна история през Средновековието (X–XV век). С., 1994.

Б а к а л о в а 2003 — Б а к а л о в а, Е. Реликвии у истоков культа святых. – В: *Восточнохристианские реликвии*. Ред.-состав. А. М. Лидов. М., 2003, 19–44.

Б а к а л о в а 2009 — Б а к а л о в а, Е. Общество и изкуство в България през XIII в. – Зборник радова Византолошког института, 46, 2009, 239–254.

[128] За съжаление към този момент добре разработен е предимно проблемът за някои от ранните преводи: на анонимното *Мъчение*, на *Словото* на Василий Велики и на службата (вж. преглед на литературата у П е т р о в а, Й о в ч е в а 2012: 425–432; П е т р о в а, Й о в ч е в а, Х р и с т о в а - Ш о м о в а ESS).

[129] Срв. Проложно житие на Петка Търновска (СБЛ 4: 190).

[130] Срв. Летописен разказ от времето на Иван II Асен (СБЛ 3: 81).

Билярски 2004	Билярски, Ив. Покровители на царството: св. цар Петър и св. Параскева-Петка. С., 2004.
Богдановић 1978	Богдановић, Д. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. 1. Београд, 1978.
Божилов 1994	Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1994.
Божилов 1999	Божилов, Ив. Асеневци и българите в 1186 г. – В: Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. С.,1999, 421–425.
Божилов 1999а	Божилов, Ив. Клокотница (9 март 1230 г.): гибелта на една империя и нейните сетнини. – В: Божилов, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. С.,1999, 484–493.
ВМЧ 1	Die Grossen Lesemenaën des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. Herausgeber E. Weiher, S. Šmidt, A. Šcurko. 1. 1.–11. März. Freiburg i. Br., 1997–2001 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 39).
Гагова 2011	Гагова, Н. Житийният цикъл за св. Никола в Боянската църква и наративните текстове за светеца в южнославянската агиографска традиция през XIII век. – В: Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа. С., 2011, 100–125.
Гергова 2013	Гергова, Ив. „Побългаряване“ на светци. – В: Светци и свети места на Балканите. Материали от международната научна конференция, София, 14–16 юни 2012 г. 2. История. Културна антропология. Изкуствознание (Старобългарска литература, 48), 247–257.
ГИБИ	Гръцки извори за българската история. 5. С., 1964; 6. С., 1965; 7.С., 1968; 8. С., 1972; 10. С., 1980.
Гюзелев 2006	Гюзелев, В. Чудотворната икона на св. Димитър Солунски в Търново през 1185–1186 г. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. Материали от научната конференция, посветена на 70-годишнината на проф. д-р Любен Прашков, проведена във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 14–15 декември 2001 г. С., 2006, 36–39.
Гюзелев 2007	Гюзелев, В. Кавханите и ичургубоилите на Българското ханство-царство (VII–XI в.). Пловдив, 2007.

Гюзелев 2011 — Гюзелев, В. Битката край Клокотница (9 март 1230 г.) в средновековния историко-литературен спомен и в народното предание. – Palaeobulgarica, 36, 2011, 4, 41–54.

Дебольский 2002 — Дебольский, Г. 40 великомучеников, в Севастийском озере мучившихся. – В: Дебольский, Г. Дни богослужения Православной Кафолической Восточной Церкви. Минск, 2002, 469–471.

Димитров [1995]: — Димитров, Д. Възход при Македонската династия (1025–1081). – В: Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, П. Павлов. Хронологична енциклопедия на света. 6. Византия и византийския свят. Велико Търново, [1995], 155–201.

Дмитриевский 1 — Дмитриевский, А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. 1. ΤΥΠΙΚΑ. Киев, 1895.

Дограмаджиева 1994 — Дограмаджиева, Е. Участие на евангелието в изграждането на Синайския евхологий. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, 62–65.

Дограмаджиева 2010 — Дограмаджиева, Е. Месецословните четива в славянските ръкописни евангелия (X–XVII в.). С., 2009 (Кирило-Методиевски студии, 19).

Доментијан 1865 — Живот светога Симеуна и светога Саве од Доментиана. Написао Доментијан, а на свијет издао Ђ. Даничић. Београд, 1865.

Дончева-Панайотова 2004 — Дончева-Панайотова, Н. Григорий Цамблак и българските литературни традиции в източна Европа XV–XVII в. Велико Търново, 2004.

Златарски 1994 — Златарски, В. История на българската държава през средните векове. 3. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). С., 1994 (фотот. изд. по С., 1940; 2-ро изд. 1971–1972).

Иванов 1970 — Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970 (фотот. изд. по С., 1931).

Иванова 1955 — Иванова, В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. – В: Станчев, Ст., В. Иванова и др. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, 43–144.

Иванова 1980 — Иванова, Кл. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в балканската ръкописна традиция. – В: Търновска книжовна школа. 2. С., 1980, 193–214.

Иванова 1999	Иванова, Кл. Успение Методиево. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 4, 7–24.
История на България 3	История на България. 3. Втора българска държава. С., 1982.
Каталог 1994	Райков, Б., Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. С., 1994.
Климент Охридски 1970	Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. С., 1970.
Климент Охридски 2008	Свети Климент Охридски. Слова и служби. С., 2008.
Книга Паломник 1899	Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, Архиепископа Новгородского, в 1200 г. Ред. и предисл. Х. М. Лопарева. СПб.,1899 (Православный Палестинский сборник, вып. 51, т. 17, вып. 3).
Косева 1999	Косева, Д. Новооткритият стенопис в диаконикона на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 2, 30–40.
Косева, Тотев 1999	Косева, Д., К. Тотев. Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. 40 мъченици“ в светлината на последните проучвания. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, 14, 1999, 200–223.
Ласкин 1904	Словарь древностей Константинополя (Георгий Кодин. О древностях Константинополя. Перевод и коментарии Гавриила Ласкина. Часть 2). Киев, 1904.
Мавродинова 2009	Мавродинова, Л. Отново за Стенописния календар на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на Красимир Станчев и Александър Наумов. С., 2009, 413–426 (Старобългарска литература, 41–42).
Милтенова, Йовчева 2008	Милтенова, А., М. Йовчева. Литературата през XIII в. – В: История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. С., 2008, 435–442.
Мирчева 2006	Мирчева, Е. Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издание на текста. С., 2006.
Мирчева 2010–2011	Мирчева, Е. Търновският новоизводен превод на Мъчението на св. 40 мъченици от Севастия. – Старобългарска литература, 43–44, 2010–2011, 118–159.

Николов 2006 — Николов, Г. Н. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). С., 2005.

Николов 2006а — Николов, Г. Н. Българите и Византийската империя (август – ноември 1185 г.). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, 597–617.

Николова 1 — Николова, Б. Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България. 1. Манастирите. С., 2010.

Павлов [1995]: — Павлов, П. Византийските земи (1204–1289). – В: Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, П. Павлов. Хронологична енциклопедия на света. 6. Византия и византийския свят. Велико Търново, [1995], 251–272.

Пенкова 1995 — Пенкова, Б. За поминалния характер на параклиса на втория етаж на Боянската църква. – Проблеми на изкуството, 1, 1995, 29–41.

Петрова, Йовчева 2012 — Петрова, М., М. Йовчева. Светците от Супрасълския сборник: имена, дати, източници. – В: Преоткриване: Супрасълски сборник. Старобългарски паметник от X век. С., 2012, 377–446.

Петрова, Йовчева, Христова-Шомова ESS — Петрова, М., М. Йовчева, И. Христова-Шомова. Св. 40 мъченици от Севастия. – В: Encyclopedia slavica sanctorum (http://eslavsanct.net/viewobject.php?id=1088).

Полывянный 2000 — Полывянный, Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX – XV веков. Иваново, 2000.

Радојчић 1969 — Радојчић, Св. Темнићки натпис. Сујеверице средњовековних градитеља о чудотворној моћи имена и ликова севастијских мученика. – Зборник за ликовне уметности Матице српске, 5, 1969, 1–11.

СБЛ 3 — Стара българска литература. 3. Исторически съчинения. Съст. и ред. Ив. Божилов. С.,1983.

СБЛ 4 — Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. С.,1986.

Сергий 3 — Сергий, архиеп. Полный месяцеслов Востока. 3. Святой Восток. М., 1997 (репринт по 2 изд. Владимир, 1901).

Смядовски 1993 — Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика IX–XV век. С., 1993.

Станкова ESS	Станкова, Р. Св. Димитър Солунски. – В: Encyclopedia slavica sanctorum (http://eslavsanct.net/viewobject.php?id=1175).
Стојановић 1913	Стојановић, Љ. Темнићки натпис. – Јужнословенски филолог, 1, Београд, 1913, 4–20.
Стойкова 2008	Стойкова, А. Агиографията през XIII в. – В: История на българската средновековна литература. Съст. А. Милтенова. С., 2008, 453–459.
Стойкова 2013	Стойкова, А. Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат: още по въпроса за едноименните светци. – Palaeobulgarica, 37, 2013, 2, 3–22.
Супр. 1	Супрасълски или Ретков сборник. 1. С., 1982.
Теодосије Хиландарац 1973	Теодосије Хиландарац. Живот светога Саве. Изд. Ђ. Даничића. Приредио и предговор написао Ђ. Трифуновић. Београд, 1973.
Тотев 2002	Тотев, К. Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът „Великата лавра“ в столичния Търновград след новите археологически разкопки 1992–2000 г. – Търновска книжовна школа. 7. Търновската книжовна школа и християнската култура в източна Европа. В. Търново, 2002, 495–517.
Тъпкова-Заимова 1979	Тъпкова-Заимова, В. Култът към св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските и славянските страни. – В: Проблеми на балканската история и култура (Studia Balcanica, 14). С., 1979, 5–19.
Христова 2001	Христова, Б. Амулетите и талисманите в българската писмена традиция. С., 2001.
Христова-Шомова 2012	Христова-Шомова, И. Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. 2. Изследване на синаксарите. С., 2012.
Христова-Шомова 2013	Христова-Шомова, И. Към езиковата характеристика на три български празнични минея. – В: Софийската Мала Света гора като културен и книжовен феномен. Изследвания, посветени на 110-годишнината от рождението на чл.-кор. проф. Кирил Мирчев. С., 2013 (Български език, 60. Приложение.), 46–75.
Христова-Шомова (под печат)	Христова-Шомова, И. Староизводните и новоизводните служебни минеи. Съпоставка на техните структура, състав и текстове. – В: Търновска книжовна школа. 10 (под печат).

Цанкова-Петкова 1982 — Цанкова-Петкова, Г. Укрепване и териториално разширение. Битката при Клокотница. – В: История на България. 3. Втора българска държава. С., 1982, 163–171.

ЭСБЕ — Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб., 1890–1907 (http://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ /Севастийские_мученики).

Яцимирский 1913 — Яцимирский, А. К истории ложных молитв в южнославянской письменности. – ИзвОРЯС, 18, 1913, 3, 1–102.

Bakalova 2012 — Bakalova, E. Cults and Relics: The Relics of the Saints and Their Role in Medieval Cultures. – In: In Stolis Repromissionis: Светци и святост в Централна и Източна Европа. С., 2012, 313–324.

Binon 1942 — Binon, S. Les *origines légendaires et l'histoire* de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos: étude diplomatique et critique. Louvain, 1942.

Chronicon Paschale 1, 1833 — Chronicon Paschale. Ed. L. Dindorf. 1. Bonn, 1833.

Ciggaar 1976 — Ciggaar, K. N. Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais. – Revue des études byzantines, 34, 1976, 211–267.

Delehaye 1902 — Delehaye, H. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi. Bruxellis, 1902 (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris).

Demus 1960 — Demus, O. Two Palaeologian Mosaic Icons in the Dumbarton Oaks Collection. – Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 89–118.

Dobyčina 2012 — Dobyčina, A. A "Divine Sanction" on The Revolt: the Cult of St. Demetrius of Tessalonica and the Uprising of Peter and Asen (1185–1186). – Studia Ceranea, 2, 2012, 113–126.

Georgii Acropolitae Historia 1903 — Georgii Acropolitae Historia. – In: Georgii Acropolitae Opera. Ed. A. Heisenberg. Leipzig, 1903.

Georgii Pachymeris Relationes historicas 1, 1984 — Georgii Pachymeris Relationes historicas. Ed. A. Failler. 1. Paris, 1984.

Grotowski 2010 — Grotowski, P. Ł. Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261). Leiden, 2010.

Hagedorn 1984 — Hagedorn, D. PUG I 41und die Namen der vierzig Märtyrer von Sebaste. – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 65, 1984, 146–153.

Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum 1973 — Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Ed. H. Thurn. Berlin–New York, 1973 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5).

Ioannis Zonarae Epitome Historiarum 3, 1897 — Ioannis Zonarae Epitome Historiarum. Ed. Th. Büttner-Wobst. 3. Bonn, 1897.

Izmirlieva 2001 — Izmirlieva, V. Naming the Nameless: Included Name-Catalogues across Medieval Slavic Genres. – Старобългарска литература, 32, 2001, 83–98.

Janin 1953 — Janin, R. La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie: Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique. 3. Les églises et les monastères. Paris, 1953.

Karlin-Hayter 1991 — Karlin-Hayter, P. Passio of the XL martyrs of Sebasteia. The Greek Tradition: the Earliest Accounts. – Analecta Bollandiana, 109, 1991, 249–305.

Kolovos 2005–2006 — Kolovos, E. The Saints in the Sultan's Dream. – Archivum Ottomanicum, 23, 2005–2006, 205–217.

Laiou 2012 — Laiou, A. On Just War in Byzantium. – In: Laiou, A. Byzantium and the Others: Relations and Exchanges. Farnham, 2012 (Variorum Collected Studies Series: CS1005), V, 153–177.

Leonis Diaconi Caloënsis Historiae 1828 — Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri X. Ed. C. B. Hase. Bonn, 1828.

Magoulias 1984 — O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniatēs. Translated by H. J. Magoulias. Detroit, 1984.

Mateos 1962 — Mateos, J. Le Typicon de la Grande église. Ms. Sainte-Croix n° 40, X-e siècle. 1. Le Cycle des Douze mois. Roma, 1962 (Orientalia Christiana Analecta,165).

Mitchell 2004 — Mitchell, J. The archaeology of pilgrimage in late antique Albania: the Basilica of the Forty Martyrs. – In: Recent Research on the Late Antique Countryside. Ed. by L. Lavan, C. Machado, W. Bowden. Leiden, 2004 (Late Antique archaeology, 2), 145–186.

Moss 2010 — Moss, C. R. The Other Christs: Imitating Jesus in Ancient Ideologies of Martyrs. Oxford, 2010.

Musurillo 1972 — The Acts of the Christian Martyrs. Ed. by H. Musurillo, Oxford, 1972.

Nicetae Choniatae Historia 1975 — Nicetae Choniatae Historia. Ed. I. A. van Dieten. Berlin, 1975.

Obolensky 1982 — Obolensky, D. The Cult of St. Demetrius of Tessaloniki in the History of Byzantine-Slav Relations. – In: Obolensky, D. The Byzantine Inheritance of Eastern Europe. London: Variorum Reprints, 1982, IV, 3–20.

ODB	Oxford Dictionary of Byzantium. 1–3. New York, 1991.
Parani 2003	Parani, M. Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries). Oxford, 2003.
Popkonstantinov, Kronsteiner 1994–1997	Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. – Die slawischen Sprachen, 36, 1994; Die slawischen Sprachen, 52, 1997.
Prinzing 1999–2000	Prinzing, G. Demetrios-Kirche und Aseniden-Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der Frühphase des Aseniden-Aufstandes. – ЗРВИ, 38, 1999–2000, 257–265.
Procopii Caesariensis Opera omnia 4	Procopii Caesariensis Opera omnia. Eds. J. Haury, G. Wirth. 4: De Aedificiis libri VI. Leipzig, 1964.
Rodley 1983	Rodley, L. The Pigeon House Church, Cavusin. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 33,1983, 301–339.
Russell 2010	Russell, E. St. Demetrius of Thessalonica: Cult and Devotion in the Middle Ages. Oxford–New York, 2010.
Sozomen History 1855	The Ecclesiastical History of Sozomen: Comprising a History of the Church from A.D. 324 to A.D. 440. London, 1855.
Tarnanidis 1988	Tarnanidis, I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine‘s Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988.
Tăpkova-Zaimova 1978	Tăpkova - Zaimova, V. Quelques représentations iconographiques de saint Demetrius et l’insurrection des Assenides – première scission dans culte “oecuménique“. – Byzantinobulgarica, 5, 1978, 261–268.
The Oxford Dicionary of Christian Church 2005	The Oxford Dictionary of Christian Church. Eds. F. L. Cross, E. A. Livingstone. Oxford, 2005.
Theodori Scutariotae Σύνοψις ηρονική 1894	Theodori Scutariotae Σύνοψις ηρονική. – In: Bibliotheca Graeca medii aevi. Ed. C. Sathas. Paris, 1894.
Walter 2003	Walter, C. The Warrior saints in Byzantine Arts and Tradition. Aldershot, 2003.
White 2013	White, M. Military saints in Byzantium and Rus, 900–1200. Cambridge, 2013.

THE TĂRNOVO INSCRIPTION OF TSAR IVAN ASEN II, THE FORTY MARTYRS OF SEBASTEIA AND SOME ASPECTS OF THEIR CULT IN BYZANTIUM AND IN MEDIEVAL BULGARIA

MAYA PETROVA-TANEVA (SOFIA)

(S u m m a r y)

The triumph in the battle of Klokotnica in 1230, a great success for Tsar Ivan Asen II, made Bulgaria a dominant power in the European South-East. This seemingly improbable Bulgarian victory turned out to be so complete as to appear miraculous to its contemporaries. Byzantine sources explain it as a just punishment of Epirus' Emperor Theodore Komnenos, who breached the peace treaty with Ivan Asen II and invaded Bulgarian territories with an enormous army. Yet the only Bulgarian source for this encounter, the Tărnovo inscription, attributes Ivan Asen's victory to the help of the Forty Martyrs of Sebaste. In modern historical writings this evidence is unanimously interpreted as an indication that the battle took place on 9 March, the feast date of the saints. It is very likely, however, that the mention of the Forty Martyrs in the inscription has not only chronological, but also ideological meaning. The article examines the information from the Tărnovo inscription in the context of the cult of the Forty Martyrs in Byzantium (where they were particularly honoured by the imperial court) and in medieval Bulgaria, as well as in relation to their veneration as victorious helpers in battles. Attention is paid to the claim on the Forty martyrs' patronage as a piece of propaganda and a proof for the religious sanction of Ivan Asen's rule. It is viewed as a constituent part of the policy of Asenid dynasty for securing of powerful heavenly patrons for the state by "taking over" the cults of important Christian saints, promoting their (real or invented) Bulgarian origin, and translating saints' relics to the new capital of Tărnovo.

ТЫРНОВСКАЯ НАДПИСЬ ЦАРЯ ИВАНА АСЕНЯ II, 40 „ДОБРОПОБЕДНЫХ“ СЕВАСТИЙСКИХ МУЧЕНИКОВ И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИХ КУЛЬТА В ВИЗАНТИИ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ БОЛГАРИИ

МАЯ ПЕТРОВА-ТАНЕВА (СОФИЯ)

(Р е з ю м е)

Победа при Клокотнице в 1230 г., превратившая Болгарию в ведущую державу Юго-Восточной Европы, явилась огромным успехом царя Ивана Асеня II. Сначала эта победа казалась маловероятной, но в итоге стала столь безусловной, что выглядела в глазах современников, вероятно, настоящим чудом. Византийские источники объясняют успех болгар как справедливое возмездие за вероломство эпирского императора Феодора Комнина, нарушившего мирный договор и неожиданно огромной армией вторгшегося на болгарскую территорию. Единственным болгарским источником события является Тырновская надпись, в которой, однако, указана другая причина победы – помощь свв. 40 Севастийских мучеников. В историографии принято считать, что данные надписи следует толковать как указание на дату сражения и на события, произошедшие 9 марта во время церковного праздника этих святых. Впрочем, не стоит упускать из вида и идеологический аспект данного источника. В статье рассмотрена информация из Тырновской надписи в контексте культа св. 40 Севастийских мучеников, тесно связанного с византийским императорским двором. Автором также были учтены данные о почитании Севастийских мучеников как воинов-победоносцев. Особое внимание уделено пропагандному характеру информации о покровительстве севастийцев, являющейся доказательством санкционирования данного культа официальной властью. Данное утверждение вполне вписывается в хорошо документированную политику первых Асеневцев, направленную на обеспечение Болгарского царства могучими небесными покровителями, включающую „присвоение“ известных христианских святых, подчеркивание их (реального или вымышленного) болгарского происхождения и консолидацию мощей святых в новой столице.